

Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből. Bajza József színiigazgatói működése (Kritikai kiadás)

Sajtó alá rendezte, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Szalisznyó Lilla

Budapest: Ráció Kiadó, 2021, 839 l.

ZENTAI Mária

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, nyugalmazott egyetemi docens

ORCID: 0009-0009-9906-172X

A Nemzeti Színház kezdetektől kitüntetett helyet foglal el az irodalom- és színháztörténeti szakirodalomban, műsorpolitikája, az irodalmi élettel való szoros kapcsolata, a körülötte zajló dráma- és színházesztétikai viták feltárása, értelmezése fontos része a magyar művelődéstörténet narratíváinak. Működésére vonatkozó forráskiadásokat is ismerünk, noha nem túl sokat. Máig a legnagyobb jelentőségű és megkerülhetetlen Pukánszky Kádár Jolán 1938-ban megjelent monumentális munkája, a *Nemzeti Színház százéves története*,¹ de említhetjük a *77 ismeretlen dokumentum a régi Nemzeti Színházból (1838–1885)* című kötetet² is, amely a színház zenés színpadi működésére koncentrál. A Ráció Kiadó gondozásában 2021-es dátummal, de ténylegesen 2022 tavaszán megjelent *Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből: Bajza József színiigazgatói működése* című szép kiállítású, több mint 800 oldalas kötet is forráskiadás, de nemcsak a benne közölt tartalom új, hanem teljes szemléleti-módszertani újítás jellemzi három szempontból is. A korábbi forráskiadások válogatások (Pukánszky anyaga 1810-től 1937-ig terjed), nem készültek hozzájuk jegyzetek, és elsősorban a színház működését kívülről-felülről befolyásoló iratokat, felterjesztéseket, határozatokat tartalmaznak. Jelen kötet viszont (a magyar színháztörténeti szakirodalomban elsőként) betűhív kritikai kiadás, különlegesen gazdag, sokrétű jegyzetekkel kiegészítve. Jól körülhatárolt, kompakt, teljes forráscsoportokat ad közre, és anyaga a színház belső működésére vonatkozó, a színházon belül keletkezett dokumentumokból áll.

Szerkesztője Szalisznyó Lilla, akinek korántsem ez az első vagy egyetlen jelentős textológiai munkája, amit 2021-ben kapott Kiss József-díja is jelez. A díj odaítélésének indoklásában Egressy Gábor családi levelezésének kritikai kiadása³ szerepelt kiemelten, amelyet szintén ő szerkesz-

1 PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, szerk., *A Nemzeti Színház százéves története*, 2 köt., Magyarország újkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938).

2 KERÉNYI Ferenc és STAUD Géza, szerk., *77 ismeretlen dokumentum a régi Nemzeti Színházból (1838–1885)* (Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1989).

3 SZALISZNYÓ Lilla, szerk., *„Iráatok a mi tollatokra jön”: Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865)*, Csokonai könyvtár: Források: Régi kortársaink 19 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017).

tett, de már pályája legelején is foglalkozott hasonló feladattal.⁴ A családi levelezés is (családtörténeti és általános művelődéstörténeti jelentőségén túl) rendkívül informatív a Nemzeti Színház működésével kapcsolatban: egy vezető színész személyes perspektívájából látszanak a felkészülés, a színpadi munka folyamatai, szükségletei, problémái, magánélet és hivatás viszonya a 19. század középső évtizedeiben.

Jelen kötet ugyanennek a színháznak a belső életébe ad részletes betekintést, de nézőpontja egészen más, tárgyyszerű, hivatali. Egy nagy és sok embert foglalkoztató intézmény mindennapi működésének háttere rajzolódik ki, három forráscsoport anyagából. Bajza József személye az összetartó kapocs, az időkereteket kétszeri igazgatói megbízásának dátumai adják. Az első forráscsoport munkatársaihoz írt leveleit tartalmazza, a két további jegyzőkönyveket. Első igazgatóságának idején (1837. augusztus–1838. május) a színházat az akkori fenntartó, Pest-Pilis-Solt vármegye tiszttviselőiből álló színészeti választmány irányította, a második forráscsoport e tiszttviselői jegyzőkönyvei. A színház 1841-ben országos fennhatóság alá került, 1847-ben Bajza gróf Ráday Gedeon főigazgató mellett lett másodszer is a színház tényleges vezetője, aligazgató. A harmadik forráscsoportban ennek az 1847 szeptemberétől 1848 májusáig tartó megbízásnak az igazgatótanácsi jegyzőkönyvei szerepelnek.

A bevezető tanulmány kiemeli, hogy a két vizsgált időszak sok tekintetben erősen különbözött. Az 1837. augusztus 22-én megnyílt színháznak nemcsak a kulturális és jelképes jelentősége volt nagy (a megnyitóra írott ünnepi prologusában Vörösmarty Mihály egyenesen a feltámasztott honfoglaló Árpád vezért teszi meg a magyar színjátszás védelmezőjének), hanem a szó fizikai értelmében az épület és a társulat is: több mint kétszer annyi munkatársat foglalkoztatott, mint az elődjének tekinthető budai Várszínház. Bajza József feladata lett az intézmény „beüzemelése”, eleget téve mindazoknak az elvárásoknak, amelyek a színházat övezték. Ezek közül a legfontosabb, az íróvilág által a legrégebben hangsúlyozott cél a magyar nemzeti kultúra előrevitele volt, de tekintettel arra, hogy 1841-ig a színház nem kapott állami támogatást, és kizárólag a részvényekből, valamint a bérlet- és jegyeladásokból származó bevételeiből kellett gazdálkodnia, a jövedelmezőség sem volt elhanyagolható szempont. Ebből az időszakból csak kevés igazgatói levél maradt fenn, de a választmányi ülések jegyzőkönyvei (és a hozzájuk kapcsolódó jegyzetek) sokat megmutatnak az első évad problémáiból. A vármegyei felügyelet segítette és hátráltatta is Bajza munkáját. Az igazgató mozgásterét meglehetősen szűkre szabták a dokumentumok szerint. Csekély pénzüsszeggel gazdálkodhatott csak saját hatáskörben (jegyzőkönyv tanúsítja, hogy erre hitetlenkedve rá is kérdezett), jóformán minden komolyabb döntéshez a (meglehetősen rendszertelenül ülésező) választmány jóváhagyása kellett, miközben a feladatai nagyon sokrétűek voltak – gyakorlatilag mindennel foglalkoznia kellett, nemcsak a szerződtetésekkel és a műsorral, de a nyomdával, a sajtóval, a bérkocsisokkal, a sűgő téli bekecsével, az ingyenjegyekkel és még sok minden mással. Annak viszont nincs nyoma, hogy a műsor kialakításába, művészeti szakmai kérdésekbe beleszólt volna a választmány, noha nem tudhatjuk, hogy pontosan mi hangzott el az üléseken, a jegyzőkönyvek a felmerült problémá-

4 Gyulay Lajos, *Hamuszín könyv* (1824. január 14.–1824. augusztus 2.), szerk. ZENTAI Mária és SZALISZNYÓ Lilla, bev., SZALISZNYÓ Lilla (Szeged: [Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék], 2009); Gyulay Lajos, *Iszlet* (1851. október 10.–1851. december 31.), szerk. ZENTAI Mária és SZALISZNYÓ Lilla, tan. SZALISZNYÓ Lilla (Szeged: Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2010).

kat és a határozatokat rögzítik (amelyeket többnyire az *Igazgató úr utasítatik...* formula vezet be), a megbeszélés, esetleges vita részleteit nem. Annyi bizonyos csak, hogy határozottan törekedtek a zenei tagozat fejlesztésére: kiugróan magas fizetésért szerződtek a drámai szoprán Schodelné Klein Rozáliát, aki már Európa több városában is nevet szerzett, szerződtek az addig a Pesti Német Színházban dolgozó Erkel Ferencet, felmerült Liszt Ferenc meghívása, bővítették a zenekart, balettiskolát indítottak, új operák beszerzését szorgalmazták. Később sok és súlyos konfliktus forrása lett a színházon belül és a sajtónyilvánosságban is az operákra fordított figyelem és pénz. A viták kontextusához hozzátartozik, hogy az új színháznak nézőkre és bevételre volt szüksége, és a zömében még német lakosságú Pesten, abban a városban, ahol már 1812 óta jól működött a 3000 főt befogadó Pesti Német Színház, ezzel a műfajjal lehetett több nézőt bevonítani. De a válaszmány a magyar írók munkáját is ösztönözte és anyagilag is elismerte: először dolgoztak ki és tettek nyilvánossá honoráriumrendszert a drámaírók számára (igaz, nem saját ötletükből, hanem a Vörösmarty Mihálytól érkezett javaslat hatására). Színháztörténeti léptékű újdonság volt a színház dolgozóinak szerződésben meghatározott biztos fizetése is, ami nagy előrehaladást jelentett a színészi pálya társadalmilag elismert hivatássá válása, modern értelemben vett professzionalizációja szempontjából. Korán felmerült a színészi nyugdíjpénztár gondolata is, ami szintén ebbe az irányba mutató kezdeményezés.

A jegyzőkönyvekben látszanak az indulás különféle nehézségei: nincs még alkalmas hely a jelmezek és kellékek megfelelő tárolására, bérelhető helyiséget kell keresni; fokozatosan derül ki, hogy milyen feladatokra kellene még embert felvenni; át kell venni és leltározni a budai Várszínház jelmeztárát stb. A válaszmányi üléseken néha fegyelmi ügyekkel is foglalkoztak. Bajza József állította össze a színház első törvénykönyvét, működési szabályzatát, ami feltétlenül szükséges volt egy ekkora intézmény lehetőség szerint zökkenőmentes munkájához. A színészekből álló belső bíróság pénzbüntetést szabott ki az elkövetett vétség súlyának megfelelően, a válaszmány elé a kirívóbb vagy nehezen eldönthető ügyek kerültek. A jegyzetek közlik a színházi bíróság adott üléseinek jegyzőkönyvét (ezek szintén kiadatlan, kéziratos források), amelyekből rendkívül színes, máshonnan nem tudható kép rajzolódik ki az intézmény függöny mögött zajló életéről és annak buktatóiról. Sőt, a színházon kívüli viselkedés is szankcionálható volt, mint az az eset, amikor egy színész elbocsátását határozták el, miután a Zrínyi kávéházban részegen botrányt okozott, mivel „az ily kicsapongások, ha megrovatlan hagyatnának, magát az Intézet bétét a köz véleménybe tetemesen le süjjesztenék”. (135.)

A második igazgatói megbízás idején, 1847–1848-ban a színház az állami szubvenciónak köszönhetően anyagilag biztosabb lábakon állt (noha az igazgatói levelek tanúsága szerint ekkoriban is küszködtek pénzügyi gondokkal), és Bajza már sokkal komolyabb szakmai támogatást kapott. Ráday Gedeon, az országos főigazgató hozta létre a heti rendszerességgel ülésező igazgatótanácsot mint irányító testületet. Tagjai voltak a rendezőként is dolgozó vezető színészek, a vezető karmester, az ügyelő, a társulati tagok képviselői és a titkár. Elnöke aligazgatói kinevezésekor Bajza József lett, Ráday személyesen nem vett részt az üléseken. Az igazgatói levelek és az igazgatósági jegyzőkönyvek egyaránt egy már professzionálisan működő intézmény minden napjait dokumentálják. Az üléseken tárgyalt ügyek jellege többnyire értelemszerűen hasonlít a tíz évvel korábbiakra: szerződtetések, tárgyalások vendégművészekkel, béremlési és fegyelmi ügyek. De látszik, hogy folyamatosan dolgoznak a belső szabályozásokon, pontosítanak, finomítanak: például részletes munkaköri leírások készülnek, vagy arról határoznak, hogy a beteg-

ség miatti távollétet hogyan, milyen orvosi bizonyítvánnyal igazolható. A nyugdíjpénztár problémája is újra felmerül.

Bajza igazgatói leveleinek címzettjei ebben az időszakban Kolosy Gergely, a színház pénztárnoka, Egressy Gábor (mint rendező) és a titkár, Szigligeti Ede. Maguk a levelek nagyon gyakorlatiasak és többségük igen rövid, néha csak egy-két mondatnyi utasítás, esetleg kérdés. Értelmezésüket az írottak hátterét megvilágító, a források köré gazdag és sokoldalú kontextust építő jegyzetek teszik lehetővé, a bennük idézett *további* forrásokból derül ki a megírás oka, hatása, körülményei.

A jegyzetek kontextusépítő szerepe jellemző az egész kötetre, levelekre és jegyzőkönyvekre egyaránt. Bajza Szigligeti Edének szóló levele 1847. december 28-án mindössze ennyi: „Legyen a törvényszék 8 órakor. Elnök Udvarhelyi, jegyző Telepi 's bíró-társ Balog. Én holnap nem fogok megjelenni, mert igen el vagyok foglalva”. (101.) A hozzátartozó jegyzet tartalmazza a megnevezett színészek bemutatását, a színházi törvényszék intézményének leírását, valamint az illető bírósági ülés háromoldalas jegyzőkönyvét. Éppen ezen az ülésen tárgyalnak kettőt a legkülönbözőbb esetek közül: az egyik egy olyan figyelmetlenség, amely tragédiához is vezethetett volna: „Csöndes szertárnok Mazeppa elő adásához golyóra töltöt dupla pisztolyt adott Szigeti kezébe”; (397) a másik a hivatali közegben viszonylag ritkán, csak a működést megzavaró esetekben megemlített magánéleti történetek egyike (a jegyzőkönyv később): „Seivertnének mentségül szolgálván gyermeke haldoklása [...] felmentett.” (399.) Vagy egy másik példa annak érzékeltetésére, hogy a forráskiadás jegyzetei további források feltárására épülnek: a színészeti választmány ülésének jegyzőkönyvében szerepel, hogy leltárt kell a budai Várszínháztól átvett ingóságokról, jelmezekről készíteni. Szalisznyó Lilla megtalálta és közli a leltárjegyzéket, amelyben tíz oldalon keresztül sorolódnak fel a menték, török bugyogók és turbánok, római saruk, orosz nemesi öltözetek, gyerekszínészekre való ruhák, kardok, puskák, fejfedők, mindegyikből sok és sokféle.

Bajza Józsefnek mindkét vezetői megbízása idején kellett krízissel, rendkívüli helyzettel szembenéznie. Ő volt az igazgató az 1838. márciusi nagy pesti árvíz idején, és szintén ő 1848. március 15-én. Az árvíz miatti károk olyan nehéz helyzetbe hozták a színházat (március 13. után csak április 15-én tudtak újra előadást tartani), hogy a választmány kölcsön felvételét látta szükségesnek, hogy legalább a színészek bérét ki tudják adni (először arra kérték őket, hogy augusztusig várjanak a kifizetésre). Nem sikerült külső kölcsönt szerezni, így Ilkey Sándor választmányi tag magánvagyonából adott kölcsön 3000 váltóforintot. (186.) 1848. március 15-e kanonizálódott történetében a nap méltó záróeseményeként szerepel, hogy a Nemzeti Színház műsorát megváltoztatták, az eredetileg programon lévő francia darab helyett a *Bánk bánt* játszották. Erről a döntésről és hátteréről ugyan nem maradt fenn igazgatói levél, de egy hasonló esetről igen, amikor néhány héttel később a pesti ifjúság a bécsi ifjúság küldötteit akarta köszönteni. Bajza teljesíti a kérésüket, ír Szigligeti Edének, a színház titkárnak: „Tegyen rendeltetést Ön, hogy a' rendezőség 9 órakor Erkelrel együtt a' színháznál legyen én elfogok jöni és választunk valamit”. (110.) Bevezeti az iratokban a forradalmi helyesírást is, erre utasítja munkatársait. Fáncsy, Egressy nevét sima i-vel írják azontúl, saját megszólításából elhagyatja a nemesi származásra utaló „tekintetes”-t.

Elsősorban a szakmai felhasználókat, kutatókat segítő gesztus, hogy a sajtó alá rendező nemcsak teljes betűhűségre törekedett, hanem igyekezett az eredeti források képéből, látványából minél többet átadni a nyomtatott formában. A jegyzőkönyvek osztott, oszlopos elrendezését

(az oldal balfelén a tárgy leírása, jobbfelén a határozat) táblázatokkal érzékelteti, a dátumok mai formáján túl szerepelteti az eredetét is mint a levél részét. Ez a kritikai kiadások általános követelményeinél is szigorúbb eljárás akkor válik igazán jelentőssé, ha meggondoljuk, hogy sérülékeny, időnek kitétt, egyetlen példányban létező kéziratokról van szó. A Nemzeti Színház iratanyagából nagyon sok elpusztult a II. világháború alatt (sok mindent kizárólag Pukánszky né említett forrásgyűjteményéből ismerünk); a még meglévő dokumentumok megőrzésének, tartalmuk fennmaradásának biztos módja a jól szerkesztett kritikai kiadás.

Bajza József, akinek színikazgatói működésére a kötet fókuszál, hiába volt a reformkori kulturális elit nagyhatású és sokoldalú tagja, az utóbbi évtizedekben tevékenységi körei közül csak a szerkesztő, a kritikus, a mindig vitára kész irodalmár kapott komoly kutatói figyelmet. Jelen kiadás nemcsak az ő pályaképének, portréjának egy jelentős hiányát szünteti meg, lelkiismeretes, sok mindenre ügyelő hivatali vezetőként jelenítve meg, hanem színháztörténeti szempontból is újdonságot jelent. A közzétett források nem művészeti, esztétikai, műsorpolitikai kérdéseket világítanak meg (ilyesmiről nem esik szó sem a levelekben, sem a jegyzőkönyvekben), hanem szervezeti, szervezési, technikai, pénzügyi problémákkal és teendőkkel, az intézmény mindennapos működését biztosító ügyekkel foglalkoznak. Ugyanakkor a belső működés dokumentumai új nézőpontokat vethetnek fel a színház nyilvánosság előtt zajló munkájával és Bajza írói-kritikusi tevékenységével kapcsolatban is. A kötet bevezető tanulmánya ad is erre példákat, miközben jól felépített történeti narrációvá szervezi a forrásanyagot, kitérve a Bajza két igazgatósága között eltelt tíz év történéseire is.

A kötet mellékletei között ott vannak a tudományos gyakorlatban megszokott tételek (rövidítésjegyzék, a források lelőhely és típus szerint tagolt jegyzéke, bibliográfia, képmellékletek, névmutató), de ezen túlmenően olyan fejezeteket is találunk, amelyek részint maguk is újabb forrásközlések, részint segítik a források értelmezését. Mindkét vizsgált időszakból szerepel a színház teljes személyzetének munkakörök szerinti névsora, amit csak az adott évi színházi zsebkönyvekben, nyomtatott, de nagyon kis számban fennmaradt füzetekben lehetett megtalálni és közölni. A jegyzetekhez használt források, például a színházi törvénykönyv vagy a pénztári főkönyv alapos bemutatása, ismertetése az egész kötet használatát nagyban segítő háttéranyag. Ugyanezt a célt szolgálja a hivatkozott színházi törvénykönyvek érintett paragrafusainak közlése is.

A tanulmány, a közreadott dokumentumok és a további forrásokat tartalmazó kivételesen gazdag jegyzetanyag együttese akár a kutatott időszak színháztörténeti enciklopédiájaként is használható, értelmezhető közelségbe hozva a régi Nemzeti Színház belső működését, intézményi „magánéletét”. A kidolgozott módszertani keretek pedig további intézménytörténeti kutatásokhoz is mintát adhatnak.